

SESTAV TVORBE SEDANJIŠKIH OBLIK V SLOVENŠČINI

V pričujočem prispevku gre za odgovor na vprašanje, v kolikšni meri so v slovenskem knjižnem jeziku posamezne sestavine sistema tvorbe sedanjiških oblik – pregibalne končnice, oblikoglasne premene in naglas – med seboj povezane. Izhaja se od predstave, da je sedanjiški vzorec vsakega slovenskega glagola rezultat povezave določene osnovne oblike tega glagola z določenim razredom pregibalnih končnic, oblikoglasnih premen in tudi določene naglasne uvrstitve. Cilj raziskave je poleg tega primerjava slovenske tvorbe sedanjika s tvorbo sedanjika v drugih slovanskih jezikih.

The present study attempts to answer the question to what degree the elements in the system of Slovene present tense formation, i.e., inflectional endings, morphonological alternations and stress, are interrelated. The underlying assumption is that every Slovene verb's present tense pattern is the result of a connection between its base form and a certain class of inflectional endings, morphophonemic changes and accentological type. Another goal of the study is a comparison of the Slovene present tense formation with the present tense formation in other Slavic languages.

1 Uvod: Cilj in metodična načela

To delo ima za cilj opisati sestav tvorbe sedanjika v modernem slovenskem knjižnem jeziku, po možnosti popolno. Ker so temu področju tvarine že posvečene številne raziskave (prim. npr. Breznik 1911; Lenček 1966; Lunt 1966; Paternost 1963; Svane 1958, 71–81; Stankiewicz 1993, 73–95; Toporišič 1978, 186–195; 1991, 282–342) in ker se ne potegujeva za to, da bi podala kakšna nova jezikovna dejstva, je opravičilo za ponovno razčlenbo tvorbe slovenskega sedanjika lahko le posebni cilj in s tem povezana metoda.

Cilj te raziskave je, da bi slovensko tvorbo sedanjika – natančneje rečeno: tvorbo določnih oblik sedanjika – vključili v tipološko primerjano tvorbo sedanjika vseh drugih slovanskih knjižnih jezikov. Namen, da bi glede tega primerjali slovanske knjižne jezike, je s svoje strani del obširnejšega projekta, v katerega okvirju naj bi bili raziskani in med seboj primerjani tudi preostali sestavi oblikotvorja, da bi tako končno dosegli tipologijo oblikotvornih sestavov slovanskih knjižnih jezikov.

Tipološka primerjava tvorbe sedanjiških oblik v slovanskih jezikih, h kateri s tem delom prispevava, meri na odgovor na vprašanje, v koliki meri so posamezne sestavine sistema tvorbe sedanjiških oblik – pregibalne končnice, oblikoglasne premene, kakor tudi v mnogih jezikih naglas – med seboj povezane, tj. katera implikacijska razmerja so med njimi. Za ta namen je zgrajeno tipološko merilo, ki

za določen jezik prejme določeno vrednost, ki jo je mogoče neposredno primerjati z drugimi jeziki.

Tukaj – seveda le prav splošno nakazana – tipološka usmerjenost najinega namena (k podrobnostim prim. enoto 4) dela potreben poseben opisni nastavek. Da stopnjo sovisnosti med posameznimi sestavinami tvorbe sedanjiških oblik lahko določamo, jih moramo najprej opisati osamljeno in zase. To se bo tu zgodilo v razdelku 3.2, potem ko bodo pred tem v razdelku 3.1 podana pravila, s katerih pomočjo se za vsak glagol lahko določi nanašalna točka za opis vseh sestavin. V razdelku 4 bo uresničen tipološko zastavljeni cilj.

Opis oblikoglasnih premen, ki jih je mogoče opaziti pri tvorbi sedanjiških oblik, nam nalaga, da si za zapis besednih oblik, ki naj jih raziščemo, izberemo način prikaza, ki zagotavlja zajetje vseh ustreznih fonemskih premen. To pa vsekakor ne pomeni, da bi bilo treba imeti za naše delo vseskozi fonološki prepis. Z drugimi besedami: pri tem se v veliki meri lahko držimo sredstev slovenskega pravopisa. Od tega se moramo odmakniti tam, kjer se v slovenskem pravopisu za nas važne fonološke zadeve zakrivajo. O tem v naslednjem razdelku.

Ta raziskava je del cikla razprav, v katerega okviru so bile doslej že obdelane tvorbe sedanjiških oblik in deloma tudi struktura drugih področij tvorbe glagolskih oblik naslednjih slovanskih jezikov: ruščine (prim. Lehfeldt 1978; 1993; Berger 1981a), ukrajinščine (prim. Lehfeldt 1983; 1985), beloruščine (prim. Kempgen 1986), češčine (prim. Berger 1981b), slovaščine (prim. Lehfeldt 1979), srbohrvaščine (prim. Lehfeldt, Kempgen 1978), bolgarščine (Kaltwasser, Kempgen 1981), makedonščine (prim. Kempgen 1979). Namera je, da se zadela jo še doslej obstoječe vrzeli – poljščina in lužiška srbščina, čim prej bo mogoče.

Doslej najboljšejejši opis nastavka, ki se tu uporablja za opis slovenskega jezika, imamo v monografiji W. Lehfeldta (1985) o spreganju ukrajinščine (prim. o tem tudi obsežno recenzijo A. L. Ščarandina in S. I. Alatorceve (1989) kakor tudi Muravyc'ke (1991)). Tudi v preostalih zgoraj imenovanih delih se to pojmovanje zmeraj bolj izčrpno pojasnjuje, tako da tu ni treba predstaviti vseh podrobnosti. To posebej velja za konstrukcijo tipološkega merila.

2 K zapisovanju slovenskih besednih oblik

Kakor že pokazano v 1. razdelku, je v okviru te raziskave treba zapisati zanimajoče nas glagolske oblike tako, da lahko zajamemo vse oblikoglasne premene tvorbe sedanjika. Zato je sedaj treba skratka razložiti fonemski sistem slovenskega knjižnega jezika, da bi potem na podlagi te razlage lahko razvili načela zapisovanja glagolskih oblik.

Po podatkih Toporišiča (1978, 19; 1991, 68–69), Nartnika (1972/73) ter Pravopisa (1990) ima slovenščina naslednje soglasniške foneme: /p-b, d-t, g-k, z-s,

ž-š, dž-č, f, c, h, m-n, r-l/. V naslednjem bomo pri zaznamovanju teh soglasniških fonemov uporabljali ustrezne grafeme.

Pri fonološki razlagi slovenskega konzonantizma znanstvena literatura izkazuje komaj katere sporne točke. Omeniti je tu le s strani Toporišiča l. 1978 še zastopano mnenje, da je treba nastaviti tudi fonema /l'/ in /n'/ (prim. Toporišič 1978, 19). Toporišič je takrat ta fonema predvideval med drugim na podlagi minimalnih dvojic kot *pol* – *polj* in *ban* – *banj*, je pa sam priznaval, da gre pri izgovoru palataliziranih /n'/ oz. /l'/ v teh primerih za idealiziran izgovor. Pri Toporišiču (1991, 68) beremo: »Namesto palataliziranega *n* v knjižnem jeziku navadno govorimo navadnega zobnega ali mehkonebnega (tega v primeru kot *manjka*).« Po podobno je pri palataliziranem /l'/: »Vendar namesto palataliziranega *l* v knjižnem jeziku običajno govorimo navadnega« (69).

Pri glagolih kot *svaljkáti*, *mânjkati*, *pOdâljšati*, *tânjšati*, *pOnEdEljkOvâti* (k *O* in *E* gl. nižje) in nekaterih drugih se zato postavlja vprašanje fonološke razlage teh glasov, zlasti ker dvočrkji *lj* in *nj* ne ustrezata fonetičnim danostim. – Pri *mânjkati* je idealizirani izgovor [mânkati], navadno pa je po Toporišiču (1991, 68) pač treba nastaviti [mânkati] ali [mânĵkati], pri *bôljšati* v idealnem primeru [bôl'fati], v resnici pa [bôlfati]. Torej smo upravičeni izpostavljati na ustreznih mestih fonema /l/ in /n/. Ker Toporišič (1991, 68 in dalje) in Pravopis (1990) fonemov /l'/ in /n'/ sploh več ne omenjata – očitno posledica ravnokar opisanih fonetičnih danosti – se odločamo za naslednji način pisanja: Glagoli kot *mânjkati* in *pOdâljšati* podajava kot *mânØkati* in *pOdâlØšati*, pri čemer Ø naznanja, da je fonološki prikaz ustreznega glagola različen glede na ustrezno grafemsko podobo.

Zlogotvorni /r/, kakor ga imamo npr. v sedanjiku glagola *vréči* – prim. *vřžem* –, Toporišič (1991, 86) vrednoti dvofonemsko, tj. kot /ə + r/. V najinem delu so te zveze fonemov grafično podajane z *r*.

Slovensko pravorečje dopušča tako jakostni kakor tudi tonemski naglas (prim. npr. Rigler 1968). Pri tem slovenske slovnice uporabljajo deloma prekrivna ločevalna znamenja za označevanje tako jakostnega kakor tudi tonemskega naglasa. Jakostni naglas: ´ (ostrivec) zaznamuje naglasno mesto, dolžino in ozka *e* in *o*, ^ (strešica) naglasno mesto in širino dolgega *e* ali *o* in ` (krativec) naglasno mesto, kračino in širino *e* in *o*. — Tonemski naglas: ´ (akut) označuje naglasno mesto, nizki ton (naslednji nenaglašeni zlog je visok), ^ (circumfleks) označuje mesto naglasa, dolžino, visoki ton (naslednji nenaglašeni zlog nizek), ` (brevis) označuje mesto naglasa, kračino, nizki ton (naslednji nenaglašeni zlog visok), ~ (dvojni brevis) označuje naglasno mesto, visoki ton (naslednji nenaglašeni zlog nizek). — Pri zaznamovanju tonemskega naglasa se ozka *e* in *o* navadno zaznamujeta s piko spodaj: *e*, *o*.

Oznaka vlog ´, ˆ, ˘ in ˜ je po Toporišiču (1991, 66). Ta se je lotil določanja prozodičnega naglasa v slovenščini stavčnofonetično (prim. 1978, 263–299), potem ko je dotlejšnje poskuse določitve slovenske prozodije kritiziral kot nezadostne (1978, 223–265). Ker tu upoštevamo tonemski naglas, bodo tu uporabljena ustrezna tradicionalna ločevalna znamenja, vključno z zaznamovanjem ozkega *ε* in *o* s piko pod njima. Da se izognemo nesporazumom, pa pri označevanju jakostnega naglasa uporabljamo naslednje vrste zapisa:

Tonemski naglas	Jakostni naglas
prEgnésti	prEgn'e:sti
Oglušéti	Ogluš'e:ti
Odtísniti, Odtísnem	Odt'i:sniti, Odt'i:snem
prEsójeti	prEs'o:jeti
móči	m'o:či

Na večje težave zadenemo pri zapisovanju slovenskih glagolov glede fonološke razlage samoglasniških fonemov. Samoglasniški sestav se da deliti na tri podsestave: 1. Dolgi samoglasniki, ki se pojavljajo le naglašeni: /i:/, /e:/, /ɛ:/, /a:/, /o:/, /ɔ:/, /u:/. 2. Kratki naglašeni samoglasniki, tu najprej v fonetičnem prikazu: [i], [ɛ], [a], [ɔ], [u], [ə]. Če to razlagamo fonološko, vidimo, da gre za nasprotje v odprtostni stopnji pri /e:/ in /ɛ:/ oz. /ɔ:/ in /o:/, ki se pri kratkih samoglasnikih nevtralizira. Toporišič (1978, 19) to predstavlja kot: /i/, /e-ɛ/, /a/, /o-ɔ/, /u/, /ə/. 3. Kratki nenaglašeni samoglasniki fonetično: [i], [ɛ], [a], [ɔ], [u], [ə], torej enako kot pri kratkih naglašanih, in ista je tudi fonološka razlaga: /i/, /e-ɛ/, /a/, /o-ɔ/, /u/, /ə/.

Glede na pri 2. in 3. opisane razmere iz pravopisnega prikaza ni mogoče ugotoviti, za kateri fonem gre. Prim. glagol npr. *zatogotiti se*, od katerega si oglejmo varianto z akutiranim tematičnim samoglasnikom v nedoločniku, tj. fonetično [zatɔgɔtíti sɛ]. Tu se ne da določiti, ali je [ɔ] alofon /o:/-ja ali /ɔ:/-ja. Primeri kot *peljáti*, fonetično [pelj'a:ti], fonološko (po Toporišiču, glej zgoraj) /p(e-ɛ)lj'a:ti/, 1. os. ed. sed. /p'e:lj(e-ɛ)m/, toda velelnik /p'ɛ:lj/ in deležnik /p'ɛ:ljal/, ali *hotéti*, fonetično [hɔt'e:ti], fonološko /h(o-ɔ)t'e:ti/, 1. os. ed. sed. /h'o:č(e-ɛ)m/, toda vel. /h'ɔ:ti/, kažejo, da ni mogoče na podlagi *e* in *o* velelnika ali sedanjika sklepati o ustreznem fonemu v nedoločniku. Čisto enako iz oblike velelnika /b'oj/ ne moremo glede *o* v 1. os. ed. sed. /b(o-ɔ)j'im/ odkriti, ker, kot ponazarjajo naši primeri, od vzorca do vzorca lahko pride do premen fonemov. Z naslonitvijo na nekatere zastopnike moskovske fonološke šole, ki vzpostavljajo t. i. nadfonem, če se na podlagi absolutne fonološke nevtralizacije ustrezni fonem ne more določiti, bomo za nevtralizacijo *e-* in *o-* fonemov v slovenščini nastavili nadfoneme *E* in *O*. V bistvu gre tu za grafično konvencijo: lahko bi jih po Toporišiču tudi zapisovali kot /e-ɛ/ oz. /o-ɔ/ ali pa na kak drug način.

Stankiewicz je l. 1959 ugotovil, da je nasprotje med ozkimi in širokimi samoglasniki pri cirkumflektiranih samoglasnikih odpravljeno (prim. Stankiewicz 1986, 86). To, na Škrabca opirajočo se ugotovitev, prevzema tudi Paternost (1963, 18), medtem ko Toporišič nazadnje (1991, 65) *ô* in *ê* navaja kot foneme. Dejstvo je pač, da sta *ô* in *ê* v slovenskem knjižnem jeziku razmeroma redka (prim. pripombo Priestlyja 1993, 390), okoliščina, utemeljena zgodovinsko. Nanju naletimo npr. v or. ed. ženskih samostalnikov (npr. *nôgo* nasproti *nôgo*) ali pri prevzetih glagolih pogovornega ali ljudskojezikovnega značaja, prim. *pôkam* 'pakiram' nasproti *pôkam* 'počim'. Za to delo je vprašanje o fonemih /ô/ in /ê/ v zvezi z oblikoglasnimi in naglasnimi premenami pomembno (gl. 3.2.2).

Za /ə/ v slovenščini ni posebne črke, navadno se zapisuje z *e*. V tem delu pa bomo uporabljali jasnejši simbol *a*, razen pri zložnem *r*, fonološko /ər/, ki ga bomo kot prikazano pisali z *r*.

Podatki o naglasu slovenskih glagolov so iz SSKJ. Pri naglasnih variantah – kot prim. npr. *kupíti*, *kupîti* in *kúpiti* – določamo za vsako varianto samostojno podstavno obliko. Kar se tiče variant sedanjiške spregatve, kot npr. *glôdam* in *glójem*, bomo ustrezni podstavni obliki pripisali samostojne izrazne vzorce.

3 Razčlembeni del

3.1 Določitev podstavnih oblik

Vsak sedanjiški vzorec slovenskega glagola si na izrazni strani lahko mislimo kot rezultat povezave določene podstavne oblike z določenim razredom končnic (prim. 3.2.1), oblikoglasnih premen podstave (prim. 3.2.2) kakor tudi določene naglasne uvrstitve (prim. 3.2.3). To so sestavine tvorbe sedanjika, o katerih je bil govor v razdelku 1. Za vsak glagol potrebujemo podstavno obliko (PO), tj. tako obliko, na katero se mora nanašati opis izraznih sredstev tvorbe sedanjiških oblik. Za to je potrebno najprej podati pravila, po katerih določamo podstavne oblike. Izhodiščna ugotovitev podstavne oblike glagola je zmeraj nedoločnik, tj. oblika iz slovarjev in slovníc. Pravila za to ugotavljanje so:

1. Če se ned. oblika končuje na *-Vti*, se podstavna oblika dobi s črtanjem *-ti*.
2. Pri drugih oblikah je podstavna oblika tista iz 3. os. ed. pred končnico:

k1.	Nedoločnik	PO	Nedoločnik	PO	Nedoločnik	PO
	lOvîti	lOvî-	prîEgnîti	prîEgnî-	vênčati	vênča-
	lOvîti	lOvî-	prîEgnîti	prîEgnî-	vênčati	vênča-
	tabOrîti	tabOrî-	gOrêti	gOrê-	blEbEtâti	blEbEtâ-
	tabOrîti	tabOrî-	kipêti	kipê-	ObiskOvâti	ObiskOvâ-
	mOtîti	mOtî-	glêdati	glêda-	pOspEšEvâti	pOspEšEvâ-
	mOtîti	mOtî-	glôdati	glôda-	Obûti	Obû-
	môtiti	môtî-	glódati	glóda-	sûti	sû-
	dvîgniti	dvîgni-	mîgati	mîga-	Odplûti	Odplû-
	prîtéginiti	prîtégini-	bîbati	bîba-		

k2.	Nedoločnik	3. os. ed.	PO	Nedoločnik	3. os. ed.	PO
	blésti	blédE	bléd-	grébsti	grébE	gréb-
	cvəsti	cvətè	cvət-	dôlbsti	dôlbE	dôlb-
	cvésti	cvétE	cvét-	skúbsti	skúbE	skúb-
	grísti	grízE	gríz-	zébsti	zébE	zéb-
	lěsti	lězE	lěz-	lěči	lězE	lěz-
	mésti	médE	méd-	móči	mórE	mór-
	městi	mědE	měd-	sěči	sěčE	sěč-
	nájti	nájdE	nájd-	sěči	sěžE	sěž-
	nésti	nésE	nés-			

Obstaja omejeno, čeprav ne neznatno število glagolov, katerih nedoločniška oblika se sicer končuje na *-Vti*, pri katerih pa se podstavna oblika vendarle določa po pravilu 2. Prim. listo teh glagolov, vendar brez predpinskih:

Nedoločnik	3. os. ed.	PO	Nedoločnik	3. os. ed.	PO
báti sE	bOjí sE	bOj- sE	plěti	plévE	plév-
bráti	bérE	bér-	plúti	plóvE	plóv-
děti	dénE	dén-	pOvědati	pOvě	pOv-
drěti	dérE	dér-	práti	pérE	pér-
gnáti	žénE	žén-	řjúti	řjóvE	řjóv-
íti	grě/grè	gr-/gr-	slúti	slóv-	slóv-
–	pójdE	pójd-	stati	stOjí	stOj-
jěti	jámE	jám-	stláti	stěljE	stělj-
kláti	kôljE	kôlj-	trěti	tárE	tár-
klěti	kôlnE	kôln-	vrěči	vřžE	vřž-
měti	mánE	mán-	vzěti	vzámE	vzám-
mlěti	měljE	mělj-	záčěti	záčně	záčn-
pěti sE	pně sE	pn- sE	-zváti	zóvE	zóv-
pěti	póje	pój-	zváti	zóvE	zóv-
pláti	pôljE	pôlj-	žěti	žánjE	žánj-

3.2 Opis izraznih podvzorcev

3.2.1 Opis pregibnostnih podvzorcev

Za izražanje slovničnega pomena tistih besednih oblik, ki sestavljajo vzorec sedanjika, ima slovenščina na razpolago tri razrede pregibnostnih končajeve, ki se deloma razlikujejo. Te razrede zaznamujemo s F_1 , F_2 in F_3 :

	-am,	-aš,	-a		-em,	-eš,	-e
F_1 :	-ava,	-ata,	-ata	F_2 :	-eva,	-eta,	-eta
	-amO,	-atE,	-ajO		-emO,	-etE,	-ejO
	-im,	-iš,	-i				
F_3 :	-iva,	-ita,	-ita				
	-imO,	-itE,	-ijO				

Pri F_2 ni določeno, za kateri izmed fonemov /e:/, /ɛ:/ ali /E/ gre, se pravi, da e

predstavlja vse tri možnosti. Da lahko določimo ustrezno možnost, uporabljamo naslednje pravilo: Če je samoglasnik *e* v vseh končajah sedanjika ali akutiran ali cirkumflektiran, gre za fonem /*e*:/ . Če je v edini /*ě*/, sicer pa /*é*/, gre za fonem /*ɛ*:/ . V vseh drugih primerih, tj. pri nenaglašenem /*e*/ v končnici gre za /*E*/.

Ta opis ima prednost, da je število pregibnostnih podvzorcev mogoče omejiti na minimum. Ta prednost pa je dosežena za ceno, da je zgoraj postavljena zahteva, v skladu s katero morajo biti različna oblikotvorna sredstva opisljiva neodvisno od drugega, deloma prekršena, saj je F_2 odvisna od naglasnih podvzorcev (prim. razdelek 3.2.3). Da se temu izognemo, podvzorci F_2 razdelimo na F_{2a} : -*em*, ..., F_{2b} : -*em*, ... in F_{2c} : -*Em*, ... Pri taki razdelitvi pregibnostnega podvzorca F_2 se ne moremo nanašati na naglasne podvzorci, tako da se zdi, da je zahteva po neodvisnem opisu različnih sredstev izražanja sedanjika izpolnjena. Vendar je ta opis deloma preobilnost, ker je npr. podvzorec F_{2c} mogoč le, če sedanjik ni naglašen na končaju, obratno sta F_{2a} in F_{2b} mogoča le, ko je sedanjik naglašen na končaju. Z drugimi besedami, tudi pri razdelitvi podvzorca F_2 na tri variante ne moremo ustrezati zahtevi po neodvisnem opisu. Zaradi tega bomo pri opisu uporabili le tri podvzorci.

Pri F_2 v 3. os. mn. ima lahko poleg -*ejO* tudi knjižno obarvano varianto -*o*, npr. *nésti* – 3. os. mn. *nésEjO* in *nesó*; *bíti* – 3. os. mn. *bîjEjO* in *bijó*. Podobno je pri F_3 -*ijO* tudi -*é*, npr. *kadíti* – 3. os. mn. *kadîjO* in *kadé*. Obe varianti sta akutirani.

Pri t. i. atematskih glagolih so končaji -*asta* in -*astE* oz. -*esta* in -*estE* (nedol. *jésti*, *dáti*, *íti*, *grém*, *védEti*, *vém* in predposki glagoli iz njih, npr. *snésti*, *pOvédati* itn.). 3. os. mn. ima fakultativno -*dó* nam. -*jO*, pri čemer je -*dó* akutiran. Toporišič (1991, 307) glede pogostnosti daje prednost obliki *dájO*, medtem ko ima pri sestavljenkah z *dáti* končnice -*ta*, -*tE* in -*jO* za »skoraj bolj navadne« (r. t.).

3.2.2 Oblikoglasni podvzorci

Za izražanje slovničnega pomena sedanjika ima slovenščina na razpolago oblikoslovja oblikoglasnih premen, ki jih imenujemo oblikoglasne podvzorci:

(a) Podstavni obliki se dodaja soglasnik -*j*-. *gré-* → *gréj-*.

(b) Samoglasnik podstavne oblike se krne: *klamá-* → *klam-*; *kadí* → *kad-*; *plačá-* → *plač-*; *uspé-* → *usp-*.

(c) -*Ova-*, -*uva-*, -*Eva-* se v izglasju zamenjuje z -*u-*, npr. *zavarOvá-* → *zavarû-*.

(č) Soglasnik ali soglasniški par izglasja podstavne oblike ali tudi zaradi samoglasniške krnitve okrajšana podstavna oblika se zamenjuje z drugim soglasnikom ali soglasniškim sklopom:

b → blj	d → j	z → ž	c → č
p → plj	t → č	s → š	
m → mlj			
v → vlj	g → ž	sk → šč	
	k → č	sl → šlj	
	h → š	č → k	

Da bi vsakemu glagolu lahko pripisali oblikoglasni vzorec, moramo oblikoglasne premene pojmovati tako široko, da se da razložiti tudi tip kot *bráti* s podstavno obliko *bér-*, ki se pri nobeni sedanjiški obliki ne spreminja.

Sedaj lahko opišemo oblikoglasne sedanjiške podvzorce:

M₁ Če se podstavna oblika končuje na samoglasnik, se ta krni. Soglasnik v izglasju podstavne oblike oziroma s krnitvijo samoglasnika okrajšana podstavna oblika ostaneta nespremenjena.

M₂ Samoglasnik na koncu podstavne oblike se krni. Samoglasnik ali samoglasniški sklop v izglasju se zamenjuje z drugim soglasnikom.

M₃ Podstavna oblika se razširja z *-j-*. Če se *-j-* dodaja na *-Ova-*, *uva-* oz. *-Eva-*, se ta premenjuje z *-u-*.

Če ima korenski morfem podstavne oblike nadfonemov /E/ ali /O/, se /E/ premenjuje /ɛ:/ oz. /e:/, /O/ z /ɔ:/ oz. /o:/, če naglas pride nanju. Premena /E/ z /ê/ oz. /O/ z /ô/ je zelo neverjetna, saj nismo mogli najti nobenih takih primerov. Ker je vsaj teoretično mogoča, bomo vedno naznačevali, s katerimi fonemi se hiperfonema /E/ in /O/ premenjujeta.

Primeri:

M ₁ :	smûča-	smûč-am
	bér-	bér-Em
(o)	mOtí-	mót-im
(o)	prEpOgní-	prEpógn-Em
(e)	vlEpî-	vlép-im
(e)	prEgnî-	prégn-Em
M ₂ :	kápa-	kâplj-Em
(e)	plEsá-	plěš-Em
(e)	jEmá-	jémlj-Em
(o)	pOslá-	pôšlj-Em
M ₃ :	grě-	grěj-Em
	zavarOvá-	zavarúj-Em
	lOčEvá-	lOčúj-Em
	Opljúva-	Opljúj-Em
(o)	Orá-	órj-Em
(o)	Orá-	órj-Em

3.2.3 Naglasni podvzorci

Slovenski knjižni jezik pozna v sedanjiku šest tipov naglaševanja; imenuje jih naglasne podvzorke in zaznamujemo z A_1 , A_2 itn.

A_1 V vseh oblikah naglas kakor v osnovni obliki. A_2 V vseh oblikah je prvi oz. edini zlog končaja akutiran. A_3 V vseh oblikah je prvi oz. edini zlog končaja cirkumfektiran. A_4 V oblikah ednine so končaji kratki naglašeni, v vseh preostalih oblikah pa je prvi zlog končaja akutiran. A_5 Nasproti osnovni obliki se naglas v vseh oblikah sedanjika premika za en zlog proti začetku besede. V vseh oblikah je naglašeni zlog akutiran. A_6 Nasproti osnovni obliki se naglas v vseh oblikah sedanjika premika za en zlog proti začetku besede. V vseh oblikah je naglašeni zlog cirkumfektiran. Če v osnovni obliki tak premik naglasa ni mogoč, prihaja do metatonije, in to sicer v naslednjih primerih: (i) Osnovna oblika je naglašena na začetnem zlogu ali na prvem zlogu, ki sledi predponi oz. predponam; (ii) osnovna oblika ima brez predpon(e) najmanj tri zloge in poleg tega ni naglašena na začetnem zlogu. To pomeni, da se (a) v slovenščini naglas ne more premikati na predpono; da se (b) v večzložnem korenu naglas ne more premikati; in da je (c) premik naglasa mogoč le tedaj, če je osnovna oblika naglašena na tematičnem vokalu.

Primeri:

A_1 : ščípa-	ščíp-am	A_5 : plačá-	pláč-am
zôv-	zôv-Em	(o) krôžĩ-	krôž-im
rĩsa-	rĩš-Em	A_6 : lOčEvá-	lOčũj-Em
bér-	bér-Em	ljubĩ-	ljũb-im
A_2 : trpé-	trp-ĩm	(i) dčla-	dčl-am
lOvĩ-	lOv-ĩm	OdpOčĩ- sE	OdpOčĩj-Em sE
A_3 : kOnčá-	kOnč-ãm	iznakázi-	iznakáz-im
A_4 : žgá-	žg-ẽm, ... žg-éva	(ii) pOlOvĩči-	pOlOvĩč-im
dajá-	daj-ẽm, ... daj-éva	pOkatrání-	pOkatrân-im
začn-	začn-ẽm, ... začn-éva, ...		

4 Sintetični del: zgradba in struktura izraznih podvzorcev

Iz dosedanjega obravnavanja sledi, da ima slovenščina za tvorbo sedanjinskih oblik na razpolago tri pregibnostne, tri oblikoglasne in šest naglasnih podvzorcev. Vsakemu konkretnemu sedanjiskemu vzorcu katerega koli glagola z ustrezno osnovno obliko lahko pripišemo kombinacijo enega pregibnostnega, enega oblikoglasnega in enega naglasnega podvzorca tipa (F_i , M_j , A_k), pri čemer je $i = 1, 2, 3$; $j = 1, 2, 3$; $k = 1, 2, 3, 4, 5, 6$. Vzorec sedanjika glagola *kOnčáti* s osnovno obliko *kOnčá-* npr. ima podobo: *konč-ãm*, *-ãš*, *-ã*, itn., je torej kombinacija F_1 , M_1 in A_3 .

Seveda nas zanima vprašanje, koliko takih kombinacij se v sodobnem sloven-

skem knjižnem jeziku dejansko uresničuje. Preden se lotimo te empirične raziskave, je smotrno ugotoviti število teoretično mogočih kombinacij. Rešitev te kombinatorične naloge ni težka, če upoštevamo, da nobena kombinatorično mogočih kombinacij a priori ni izključena. Pod pogojem, da se vsak podvzorec danega razreda lahko kombinira z vsakim podvzorcem preostalih dveh razredov, je število kombinacij $3 \times 3 \times 6 = 54$ možnosti. V maksimalnem primeru ima torej slovenščina lahko 54 sedanjskih izraznih vzorcev. To maksimalno število zaznamujemo s $K_{\max}$.

Seveda je $K_{\max}$ le teoretična veličina, saj ni pričakovati, da se vse mogoče kombinacije dejansko uresničujejo. Vendarle je $K_{\max}$ za nas pomemben, saj število dejansko uresničenih sedanjskih izraznih vzorcev lahko ocenimo le, če ga primerjamo s številom teoretično mogočih vzorcev. Če bi bilo res uresničenih vseh 54 teoretično mogočih izraznih vzorcev, med posameznimi pregibnostnimi, oblikoglasnimi oz. naglasnimi podvzorci, ne bi bilo mogoče ugotoviti nobenih povezav. Če npr. dani glagol svoje sedanjske oblike tvori s pomočjo F_2 , v tem primeru ne bi bilo mogoče »napovedovati« ustreznega oblikoglasnega ali pa naglasnega podvzorca ali vsaj omejiti števila možnosti.

Obratno velja: čim manj izraznih vzorcev se uresničuje, tem lažje je na podlagi določenega podvzorca napovedovati preostala dva podvzorca ali pa najmanj omejiti število možnosti. Kolikor število uresničenih izraznih vzorcev upada, toliko »povezanost« oblikoslovnega sestava raste. Dosega maksimum, če število uresničenih izraznih vzorcev sovпада s teoretičnim minimumom. Tole minimalno število je enako številu podvzorcev v najboljšežnejšem razredu podvzorcev. To sledi iz dejstva, da mora vsak podvzorec nastopati v najmanj enem izraznem vzorcu – drugače ne bi obstajal. Minimalno število izraznih vzorcev, tj. kombinacij tipa (F_i, M_j, A_k) zaznamujemo z $K_{\min}$. V pričujočem primeru je $K_{\min} = 6$, torej enako številu naglasnih podvzorcev.

Tipološka naloga našega obravnavanja sedaj seštoji v natančni določitvi mesta, ki ga slovenski knjižni jezik zavzema med obema ekstremoma, tj. med popolno nepovezanostjo na eni in popolno povezanostjo na drugi strani. Najprej naštevamo vse podvzorci, ki so v sodobni knjižni slovenščini uresničeni:

(F_1, M_1, A_1)	naštéva-	naštév-am
(F_1, M_1, A_2)	dá-	d-ám
(F_1, M_1, A_3)	svalØká-	svalØk-ám
(F_1, M_1, A_5) (ø)	kOpá-	kóp-am
(F_1, M_1, A_6)	skúha-	skûh-am
(F_2, M_1, A_1)	stréž-	stréž-Em
(F_2, M_1, A_2)	pOv-	pOv-ëm
(F_2, M_1, A_3)	smě-	sm-ëm
(F_2, M_1, A_4)	vpn-	vpn-ëm
(F_2, M_1, A_5) (e)	smEjá-sE	směj-Em sE

(F ₂ , M ₁ , A ₆) (e)	pEljá-	pêlj-Em
	dvígn-	dvígn-Em
(F ₂ , M ₂ , A ₁)	ščípa-	ščíplj-Em
(F ₂ , M ₂ , A ₅) (e)	ščEbEtá-	ščEbêč-Em
(F ₂ , M ₂ , A ₆)	ubrís-a-	ubrîš-Em
(F ₂ , M ₃ , A ₁)	klí-	klíj-Em
(F ₂ , M ₃ , A ₅)	kOvá-	kúj-Em
(F ₂ , M ₃ , A ₆)	prEprEčEvá-	prEprEčûj-Em
	nabí-	nabîj-Em
(F ₃ , M ₁ , A ₁)	lôti-	lôt-im
(F ₃ , M ₁ , A ₂)	prEkadí-	prEkad-ím
(F ₃ , M ₁ , A ₅)	krstî-	kúst-im
(F ₃ , M ₁ , A ₆) (o)	skOčí-	skôč-im
	pOsnáži-	posnâž-im

Naslednji glagoli se iz različnih razlogov v okviru pričujočega nastavka ne dajo opisati, zato jih obravnavamo kot izjeme:

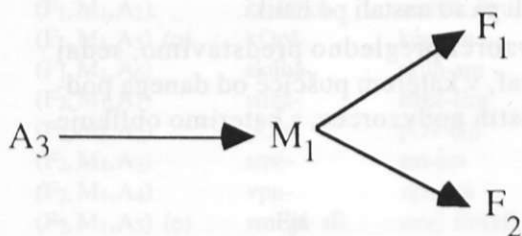
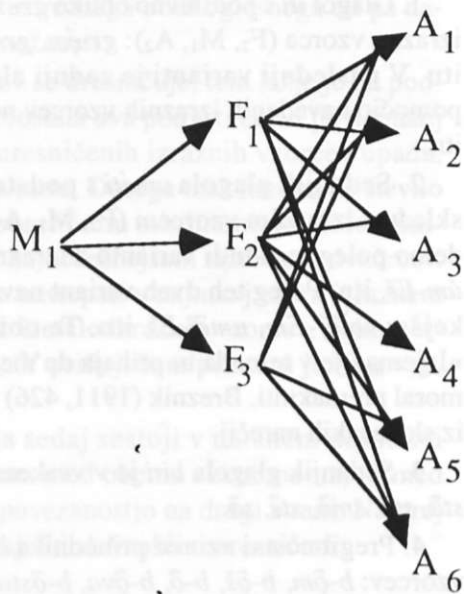
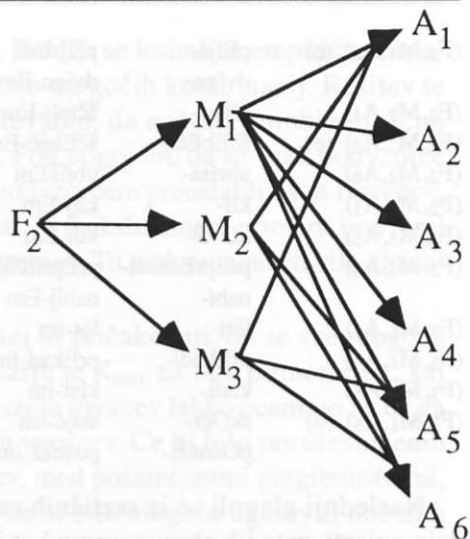
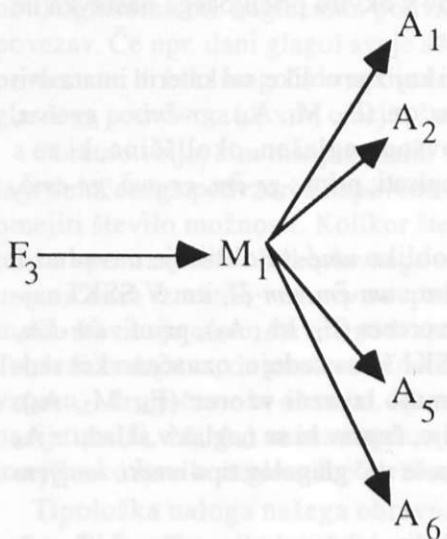
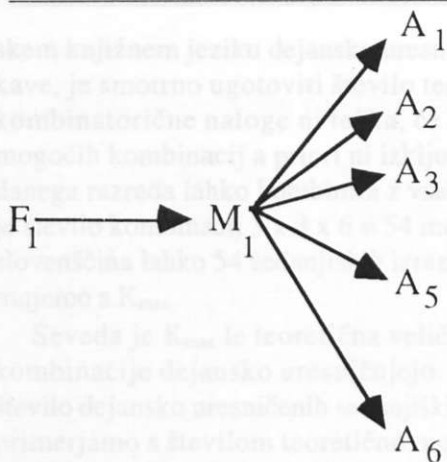
1. Glagol *iti* s podstavno obliko *gr-* ima tri knjižne oblike, od katerih imata dve izrazna vzorca (F₂, M₁, A₂): *gr-ém*, *gr-ěš*, itn. oz. (F₂, M₁, A₄): *gr-ëm*, ... *gr-éva*, itn. V naslednji varianti je zadnji zlog povsod naglašen, okoliščina, ki se s pomočjo navedenih izraznih vzorcev ne da opisati; prim.: *gr-ëm*, *gr-evà*, *gr-emò*, itn.

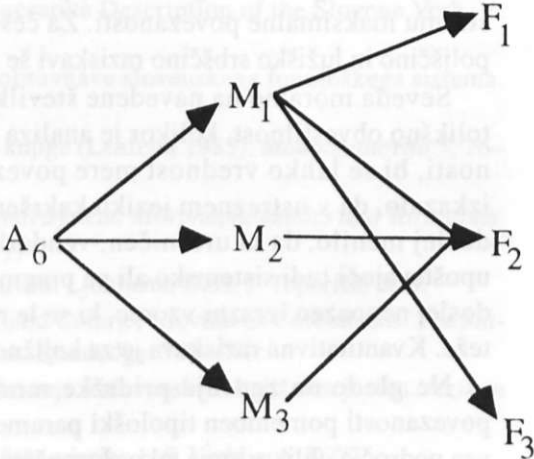
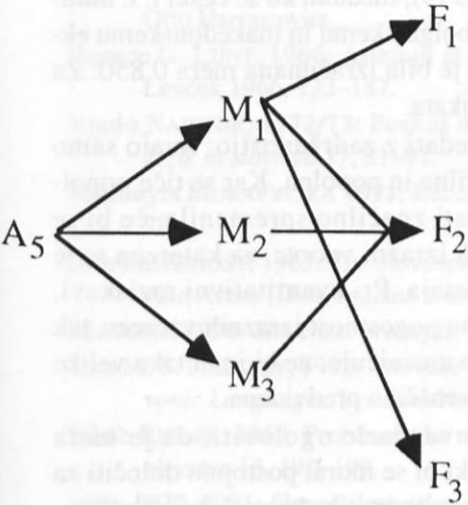
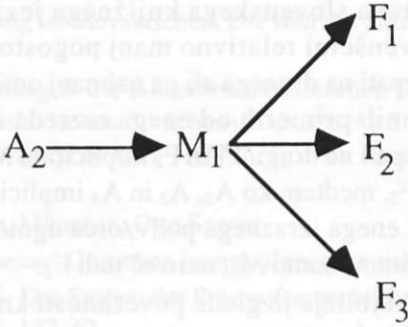
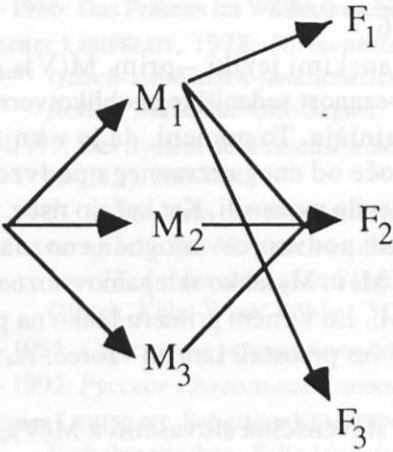
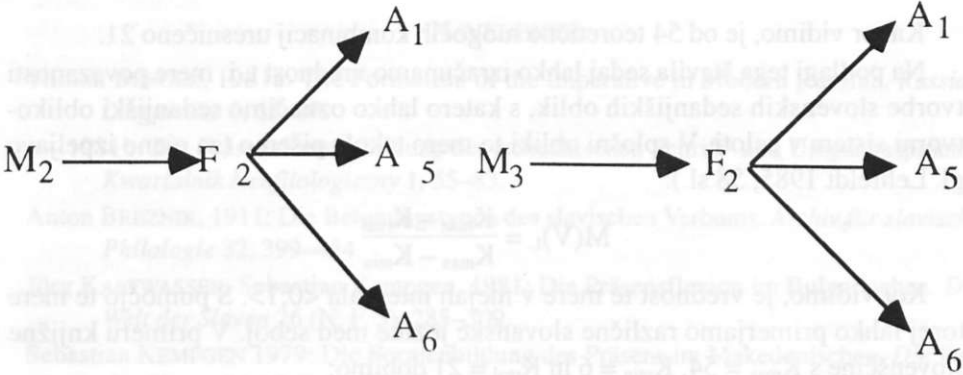
2. Sedanjik glagola *uméti* s podstavno obliko *umě-* se oblikuje navadno v skladu z izraznim vzorcem (F₂, M₁, A₃), prim.: *um-ëm*, *um-ěš*, itn. V SSKJ najdemo poleg tega tudi varianto z izraznim vzorcem (F₂, M₁, A₅), prim.: *úm-Em*, *úm-Eš*, itn. Poleg teh dveh variant navaja SSKJ še naslednjo, označeno kot redkejša: *umêj-Em*, *umêj-Eš*, itn. Te oblike imajo izrazni vzorec (F₂, M₃, A₆). »Izjema« je v tem, da tu prihaja do metatonije, čeprav bi se naglas v skladu z A₆ moral premakniti. Breznik (1911, 426) navaja še več glagolov tipa *uméti*, *umêjem* iz slovenskih narečij.

3. Sedanjik glagola *biti* je v vsakem pogledu »izjema«, prim. *səm*, *sĩ*, *jě*, *svā*, *stā*, *stā*, *smò*, *stě*, *sō*.

4. Pregibnostni vzorec prihodnika *bíti* se ne sklada z nobenim naših izraznih vzorcev: *b-ôm*, *b-ôš*, *b-ô*, *b-ôva*, *b-ôsta*, *b-ômO*, *b-ôstE*, *b-ôdO/b-ôjo*. Zgodovinsko gledano so te oblike ali skrčki oblik *bôdEm/bôdEm*, *bôdEš/bôdEš*, itn. (PO *bôd-/bôd-*), ki se tvorijo po (F₂, M₁, A₁), ali pa so nastali po naliki.

Da vse odnose med izraznimi podvzorci pregledno predstavimo, sedaj vsakemu podvzorcu priredimo po en graf, v katerem puščice od danega podvzorca, ki je na levi strani, vodijo do tistih podvzorcev, s katerimi oblikuje izrazni vzorec:

Kakor vidimo, je od 54 teoretično mogočih kombinacij uresničeno 21.

Na podlagi tega števila sedaj lahko izračunamo vrednost t. i. mere povezanosti tvorbe slovenskih sedanjiških oblik, s katero lahko označimo sedanjiški oblikotvorni sistem v celoti. V splošni obliki to mero takole pišemo (za njeno izpeljavo gl. Lehfeltdt 1985, 58 sl.):

$$M(V)_L = \frac{K_{\max} - K_{\text{real}}}{K_{\max} - K_{\min}}$$

Kot vidimo, je vrednost te mere v mejah intervala $<0;1>$. S pomočjo te mere torej lahko primerjamo različne slovanske jezike med seboj. V primeru knjižne slovenščine s $K_{\max} = 54$, $K_{\min} = 6$ in $K_{\text{real}} = 21$ dobimo:

$$M(V)_{\text{Slov}} = \frac{54 - 21}{54 - 6} = 0,688$$

V primerjavi s preostalimi južnoslovanskimi jeziki – prim. $M(V)_{\text{Bolg}} = M(V)_{\text{Mak}} = 1$, $M(V)_{\text{Skr}} = 0,719$ – je torej povezanost sedanjiškega oblikotvornega sestava slovenskega knjižnega jezika najnižja. To pomeni, da je v knjižni slovenščini relativno manj pogosto mogoče od enega izraznega podvzorca sklepati na drugega ali pa najmanj omejiti število možnosti. Kot kažejo risbe, je v sedmih primerih od enega razreda izraznih podvzorcev mogoče enoznačno sklepati na drugi, F_1 in F_2 implicirata M_1 , od M_2 in M_3 lahko sklepamo enoznačno na F_2 , medtem ko A_2 , A_3 in A_4 implicirajo M_1 . Le v enem primeru lahko na podlagi enega izraznega podvzorca ugotovimo ves preostali izrazni vzorec: A_4 implicira ne samo M_1 , temveč tudi F_2 .

Najbližja je glede povezanosti knjižna slovenščina slovaščini z $M(V)_{\text{Slk}} = 0,667$. Še nižji sta meri za ukrajinščino in beloruščino – 0,645 oz. 0,600. Zelo nizka je mera za ruščino: 0,440 (gl. Lehfeltdt 1993), medtem ko se češki t. i. minimalni sistem (prim. Berger 1981b) približuje bolgarskemu in makedonskemu ekstremu maksimalne povezanosti. Za češčino je bila izračunana mera 0,850. Za poljščino in lužiško srbščino raziskavi še manjkata.

Seveda moramo na navedene številke gledati z zadržanostjo: imajo samo tolikšno obvestilnost, kolikor je analiza pravilna in popolna. Kar se tiče popolnosti, bi se lahko vrednost mere povezanosti značilno spremenila, če bi se izkazalo, da v ustreznem jeziku kakršen koli izrazni vzorec, za katerega se je doslej menilo, da ni uresničen, vendarle obstaja. Pri kvantitativni raziskavi, upoštevajoči tudi sistemsko ali pa pragmatično pogostnost izraznih vzorcev, tak doslej neopazen izrazni vzorec, ki se le redko uresničuje, ne bi imel tako velike teže. Kvantitativna raziskava je za knjižno slovenščino predvidena.

Ne glede na zgornje pridržke moramo vendarle ugotoviti, da je mera povezanosti pomemben tipološki parameter, ki bi se moral postopno določiti za vsa področja oblikoslovja tako slovenščine kot tudi drugih slovanskih jezikov.

NAVEDENKE

- Tilman BERGER, 1981a: The Formation of the Imperative in Modern Russian. *Russian Linguistics* 6, 65–80.
- 1981b: Die Präsensformenbildung der tschechischen Schrift- und Umgangssprache. *Kwartalnik Neofilologiczny* 1, 55–83.
- Anton BREZNIK, 1911: Die Betonungstypen des slavischen Verbums. *Archiv für slavische Philologie* 32, 399–454.
- Jörg KALTWASSER, Sebastian Kempgen, 1981: Die Präsensflexion im Bulgarischen. *Die Welt der Slaven* 26 (N. F. 5), 285–309.
- Sebastian KEMPGEN 1979: Die Formenbildung des Präsens im Makedonischen. *Die Welt der Slaven* 24 (N. F. 3), 55–65.
- 1986: Das Präsens im Weißrussischen. *Zeitschrift für slavische Philologie* 45, 349–75.
- Werner LEHFELDT, 1978: *Formenbildung des russischen Verbs – Versuch einer analytisch-synthetisch-funktionellen Beschreibung der Präsens- und der Präteritumflexion*. München: Otto Sagner.
- 1979: Das System der Präsensformenbildung im Slovakischen. *Die Welt der Slaven* 24 (N. F. 3), 380–404.
- 1983: Das System der Präsensformenbildung in der modernen ukrainischen Literatursprache (im Vergleich mit anderen slavischen Sprachen). *Slavistische Studien zum IX. Internationalen Slavistenkongreß in Kiev 1983*, hrsg. von Reinhold Olesch. Köln–Wien: Böhlau, 317–28.
- 1985: *Спряжение украинского глагола*, München: Otto Sagner.
- 1993: *Русское глагольное словоизменение*, Göttingen (razmnoženi rokopis).
- Werner LEHFELDT, Sebastian KEMPGEN, 1978: Das System der Präsensformenbildung im Serbokroatischen. *Folia Linguistica* 12, 137–63.
- Rado L. LENČEK, 1966: *The Verb Pattern of Contemporary Standard Slovene*. Wiesbaden: Otto Harrasowitz.
- Horace G. LUNT, 1966: Attempt at a Generative Description of the Slovene Verb. V: Lenček 1966, 133–187.
- Vlado NARTNIK, 1972/73: Poskus nove obravnave slovenskega fonološkega sistema. *Jezik in slovstvo* 17, 81–91.
- Marharyta MURAVYČKA 1991: Recenzija knjige (Lehfeldt 1985). *Мовознавство* 5, 76–78.
- Jože PATERNST, 1963: *The Slovenian Verbal System: Morphophonemics and Variations*. Ann Arbor (Diss. Indiana University).
- PRAVOPIS, 1990: *Slovenski pravopis. 1. Pravila*. Ljubljana: DZS. J. Toporišič et al.
- Tom M. S. PRIESTLY, 1993: 'Slovene'. Bernard Comrie, Greville G. Corbett, eds. *The Slavic Languages*. London–New York: Routledge. 388–451.
- Jakob RIGLER, 1968: Problematika naglaševanja v slovenskem knjižnem jeziku. *Jezik in slovstvo* 13, 192–199.
- SSKJ, 1970–1991: *Slovar slovenskega knjižnega jezika* 1–5. Ljubljana: DZS.

- Edward STANKIEWICZ, 1986: *The Vocalic System of Modern Standard Slovene. The Slavic Languages. Unity in Diversity*. Berlin–New York–Amsterdam: Mouton de Gruyter, 85–91.
- 1993: *The Accentual Patterns of the Slavic Languages*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Gunnar O. SVANE, 1958: *Grammatik der slovenischen Schriftsprache*. Kopenhagen: Rosenkilde und Bagger.
- A. L. ŠČARANDIN, S. I. ALATORCEVA, 1989: Recenzija knjige (Lehfeldt 1985). *Zeitschrift für slavische Philologie* 49, 419–427.
- Jože TOPORIŠIČ, 1978: *Glasovna in naglasna podoba slovenskega jezika*. Ljubljana: Obzorja.
- 1991: *Slovenska slovnica*. Maribor: Obzorja.

ZUSAMMENFASSUNG

Das System der Präsensbildung in der slowenischen Schriftsprache auf der Grundlage des sogenannten »analytisch-synthetischen funktionellen Ansatzes« ermöglicht den Vergleich der Bildung von Gegenwartsformen slawischer Sprachen auf eine genaue, d.h. numerische Art und Weise. Die Präsensform in einer slawischen Sprache kann beschrieben werden als Verbindung der sogenannten »Basisform« des Verbs mit einer bestimmten Endungsgruppe, dem formenlautlichen Wandel und in vielen Sprachen auch dem Akzentwechsel. Zuerst wird für jedes Verb die Basisform bestimmt, die im Falle der slowenischen Schriftsprache aus dem Infinitiv bzw. der 3. Person Sing. abgeleitet wird. Danach werden die einzelnen Klassen der Ausdrucksmittel des Präsens, jede für sich, beschrieben – die Endungen, der formenlautliche Wandel und die Akzentwechsel. Diese Klassen werden als »Ausdrucksuntermuster« bezeichnet. Der nächste Schritt eruiert, welche der theoretisch möglichen Kombinationen verschiedener Flexions-, Akzent- sowie formenlautlicher Untermuster sich in der zeitgenössischen slowenischen Schriftsprache verwirklichen. Diese Kombinationen einzelner Ausdrucksuntermuster nennen wir »Ausdrucksmuster«. Der Vergleich der Zahl der realisierten Ausdrucksmuster mit dem theoretischen Maximum und Minimum in der Zahl der Ausdrucksmittel zeigt an, wie stark die sogenannte »Verbundenheit« im System der Präsensformenbildung ausgeprägt ist. Je kleiner etwa die Zahl der realisierten Ausdrucksmittel, umso stärker ist die Systemverbundenheit, d.h. umso leichter lassen sich auf der Grundlage eines Ausdrucksuntermusters die übrigen zwei »vorauszusagen«. Die Werte des Maßes an Verbundenheit einzelner slawischer Sprachen sind direkt vergleichbar. Das Slowenische erweist sich innerhalb der südslawischen Sprachen als die Einheit mit dem niedrigsten Wert dieses Maßes.